

UTÓSZÓ

BORBÉLY MIHÁLY

Kálmány Lajos 1913-ban talált Borbély Mihályra Egyházaskéren – Verbicán, s 1914-ben már kész is a könyv, amely a mesemondónak valóban „teljes” mesekészletét tartalmazza: a világháború, majd Kálmány halála véget vetett együttműködésüknek – mely a *Hagyományok* második kötete bizonyosága szerint igen gyümölcsözőnek ígérkezett.

Kivételes pillanata volt tehát a magyar folklórtudomány-nak 1913 januárja, minthogy Kálmány Lajos, nagyarányú gyűjtőmunkája ellenére is, akkor találkozott először egy olyan mesemondóval, aki nemcsak tudott meséket, hanem aki egyéniség volt – a folklórtudománynak olyan kritériumi szerint is, amelyeket csak később rögzítenek majd. Kálmány akkor még nem tudta levonni a Borbély Mihállyal való találkozására összes következményeit, intuíciója azonban nem hagyta cserben, s annyi folklorista „ráismerését” jellemzően, Borbély Mihály meséinek egybegyűjtésével mintegy meg is koronázta. „A legutóbbi időkig Kálmány Lajos népköltési gyűjteményeinek – írta Ortutay Gyula 1940-ben – egy szempontból unikum jellege volt a magyar folklórban. Bunker híres soproni hienc mesélője, Kern Tóbiás mellett egyedül Kálmány gyűjteményéből ismerhettünk meg egy gazdag mesemondó tehetséget, aki maga is egy kötetre való mesét tudott, s anyagának formálásában egyéni jegyeket, az alkotó beleélés jegyeit fedezhetjük

fel. Azóta magamnak is sikerült nem is egy ilyen mesemondói tehetségre rátalálnom, az egyiknek, Fedics Mihálynak anyagát éppen most rendezem sajtó alá. De Kálmány előtt, s egészen mostanáig utána, kutatóink nem foglalkoztak vagy nem találkoztak ilyen mesemondó tehetséggel...”

A Borbély Mihály meséi elé írt bevezetője pontosan rögzíti a kutatónak a felfedezés felett érzett örömét is:

„Nyelvhagyományainkat gyűjtögetve, 1913. év január hó végén Egyházaskéren oly mesemondóra találtam, ki képes volt egész héten keresztül újabb és újabb használható meséket mondani. A hét végén, mielőtt a falut elhagytam volna – mert elhalaszthatatlan dologra hívták emberemet –, azt kérdeztem tőle: hogyha máskor, mikor már elvégezte a sürgős dolgát, eljövök, tud-e még újakat mesélni? a kívánt feleletet kaptam: hogy még sok mesét tud. Ekkor már húsznál több hagyományt lejegyeztem tőle... Máskor, mikor folytattam a gyűjtést, már több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál vagy drasztikusságánál fogva semmiképpen sem lehetett leírni, de azért bő szüretje volt a használható meséknek. Így jött létre e gyűjtemény, mintegy két hét alatt...”

Ne feledjük, az a Kálmány Lajos írta e sorokat, aki arra volt büszke, hogy ösztönére hallgatva alig tévedett. „Míg más lefirkál értéktelen darabokat – írta egyik levelében valószínűleg Berze Nagy Jánosnak –, én első hallásra megmondom, hogy megvan-e, s van-e olyan sajátsága, amelyért érdemes lejegyezni. Újabban pár száz mesefélénél csak egyet hibáztam el, betegségem előtt ezt se tettem volna.” Annál jelentősebbnek kell tehát tartanunk a Borbély Mihállal való találkozását s Borbély Mihály mesetudását, hiszen Kálmánynak egyszerre sürgőssé vált a gyűjtés, s megragadt Borbély Mihály mellett. S valószínű az is,

hogy nemcsak mesetudása miatt: a mesemondói egyéniséget Borbély Mihályban láthatta megtestesülve, és amikor megfesti életútját, különösen pedig amikor jelenéről beszél, lényegében magára mutató módon szól a kallódó tehetségnek egy olyan holtpont-helyzetéről, amely felé maga is közeledőben volt már. „Borbély Mihály még nemrég a legjobb mesemondók közé tartozott; ma már a napi gondok foglalkoztatják elméjét, nem a mesék. Róla sem fog ártani néhány sort ide jegyezni...” – írta mesekötet bevezetőjében. S neki is Borbély Mihály meséinek kiadása volt az utolsó nagyobb vállalkozása. Mikor a Néprijzi Társaság 1913-ban Szegeden tartotta ünnepi ülését, Kálmány beteg fekszik, s elmagánosodásának a végső stációjához van közeledőben. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Juhász Gyula, aki a tragikus zárlatokra oly fájdalmasan tudott reagálni, a Borbély Mihály-kötet előszavából ki is hallotta ezt a felhangot. „Kálmány megjegyzi – írja recenziójának végén –, hogy Borbély Mihály, a mesemondó, most már nem fog többé mesélni. A gazdasága foglalja el minden idejét. Meséljenek a fiatalok, ha tudnak!”

S az is fölöttébb tanulságos, ahogy Juhász Gyula, Borbély Mihály meséit forgatva, „kiolvassa” a kötetből, mit Kálmálynak a szigorúan tárgyilagos közlésmódja elhallgatott, ami azonban Borbély Mihályt s meséit oly vonzóvá tette:

„Borbély Mihály harmincegy éves volt juhászbojtár meséit tartalmazza ez a kötet javarészből. Kálmány Lajos fonografikus hűséggel jegyezte föl ezeket a meséket és így is adja. Nem változtat rajtuk, nem szépíti őket. Ez nem irodalom, ez igazi népi mesemondás. Szinte halljuk a mesélőt, sőt szinte látjuk a gesztusát. Így kell népi hagyományokat megőrizni, ilyen elevenen, frissen, azon melegében.

Milyen kedves, milyen pompás, milyen magyar dolgok ezek a mesék így. A nagy, ősi mesekincsből valók természetesen, az idő és a tér nem korlátozza őket, az örök nép és az örök világ égisze alatt élnek, de mégis érezzük, hogy most mondták el, most mesélték el őket, mintha most hallanánk először, mi, öreg, mesevágó, csodaváró, szomorú nagy gyermekek. *Abogyan* elmondja őket Borbély Mihály ifjú gazda, az kész tanulmány minden elbeszélő számára. Itt nem egy talentum, nem egy zseni nyilatkozik, hanem minden fordulatában, minden ötletében és szeszélyében a legnagyobb és legelső zseni maga: a nép, a magyar nép. Petőfi, Jókai, Tömörkény főfő tanító mestere...”

Kálmány Lajos, Péter László gondos kutatásaiból tudjuk, soha nem az anonim „népet” látta, hanem az emberi sorsokat, s Borbély Mihályé, változataiban, az ilyen sorsnak akár feltűnő példája is lehetett. Ezért érdeklő Borbély Mihály életrajza, amelynek mesekötete előszavában rövidre fogott vázlatát adja, közvetlenül hősétől szerezve adatait, s kíséri 1913-ig, találkozásuk pillanatáig.

Ez életrajz szerint Borbély Mihály 1882-ben született Beodrán. Járt ugyan iskolába, de írástudatlan maradt, mert hőse „szavai szerint tanítója a jószágok körül foglalkoztatta... pedig nem rossz feje van, mint szoktuk mondani”. Majd így folytatja Kálmány Lajos: „a szomszéd Kisbikács-, Nagybikács-, Aladár-, Kerektó-majorokban nevelkedett. Mikor már arravaló volt, kiskanász, juhászbojtár foglalkozása volt... A nagyobb helyek közül Beodrán, Temesköz Lőrincfalváján, az ezektől nem messze eső Topolyán töltötte az idejét, s 4 év óta Egyházaskér lakosa. Az eddig felsorolt helyek közül Kerektót kivéve, mindenütt ő-vel beszélnek”. A meséket Kerektón tanulta egy

Horgosról odaszármazott öreg juhásztól, Simonyban, az aracsi pusztán nősült: felesége a Borbélyokkal „egy konyhán élő” család lánya volt.

A fenti adatokból is kitetszik, Borbély Mihály a gróf Karácsonyi-birodalom mélyéből indult. Beodra a birtok központja volt, a birtokos nemesi előneve is „beodrai”. A községnek két Karácsonyi-kastélya is volt, s hozzája tartozott Kerek-tó- és Aladár-major is. A latifundium szorításától nem tudott megszabadulni később sem, amikor a maga ura lett már, hiszen olyan területen élt, amelyet az ún. „telepítvényes falvak” hálózta be szorosán az uradalmakhoz tapadva, ugyanakkor ki is maradva a jobbágyfelszabadításból. A földek majorsági jellegűek, ami nemcsak azt jelenti, hogy az emberek uradalmi majorokban élnek, olyan módon, ahogy évtizedekkel később Illyés Gyula rajzolta meg a *Puszták népe* című művében, hanem azt is, hogy a telepítvényes falvak 1848 után is majorsági jellegű jogi viszonyban álltak, azaz „úri tartozásaikra nézve egyedül a földesúrral teendő szabad egyezéstől függnék” – úgy, ahogy még az 1836-os törvény megszabta. Majorságok, biztosítványi és kontraktuális községek, kertész falvak... ezekben él, és ezeknek társadalmi és gazdasági viszonyai szabják meg életét, s amikor élettörténetének alakulására, mesélő kedvére, sőt lelki alkatára következtetünk, ezeket a fent említett körülményeket is figyelembe kell vennünk. S tehetjük, mert a falu- és majornevek, amelyeket Kálmány Lajos felsorol, mind ilyenek voltak, s nyilván nem véletlen, hogy a Kálmány Lajos gyűjtötte dalok között találjuk nemcsak az „Aladáron azé nem jó szógálni...” kezdetűt, hanem a nevekből készült játékos verset is, mintha Borbély Mihály életútjának a foglalata is adva volna benne:

Csóka, Szanád, Bijodra,
Cérnabara, Verbica,
Monostor és Terján,
Tennap jártam Nemcsakán,
Ott ötték mög a sütt tököt a patkán.

Mi vitte Verbicára – Egyházaskérre, nem tudjuk pontosan, holott oly jellegzetes migrációi során nagy ívben bejárta a közelebbi és távolabbi környéket, s hagyta abba a juhászkodást 1909-ben. Kitérészi szándéka nyilvánvaló: ekkor szakad el az uradalmi cselédek világától – életformájában legalábbis. Gyakori helyváltásain azonban nem kell csodálkoznunk: az egész vidék mozgásban volt a múlt században. A század elején – egy gazdasági konjunktúra hatása alatt – egymás után keletkeznek kertészkedő, főleg szegediek lakta települések, a század második felében viszont sorra pusztulnak az ilyenek. Maga Kálmány Lajos ad hírt népköltési gyűjtéseinek előszavában róluk, mondván, hogy a „telepekről szóló törvényeink mintegy martalékul dobták őket a földesuraknak, nem csoda, hogy a földesurak, ritka kivétellel, mint fölöslegest, sorban eresztették világgá a birtokukon élő magyar községek lakosait”. Torontál megye monográfiájában Kálmány közléseinek mintegy kiegészítéseként további adatokra bukkanunk: Töröktopolya 1870 óta puszta, holott majd ötezer lelket számláló település volt, Nagybikács lakosságának egy része pedig 1891-ben költözött Felsőmuzslyára. A legtöbben Amerika felé indulnak. Feudális örökség és az akkor tért hódító kapitalizmus esküdött össze a vidék lakossága ellen tehát, s hogy Borbély Mihály szegényen, csupán belső migrációkkal vészelhette át a vidéket ért

nagyobb megrázkódtatásokat, elsősorban juhász voltával kell magyaráznunk. A földművelést már a gépesítés befolyásolta, különösen az uradalmakban, amelyek mindinkább a belterjes gazdálkodásra térnek át, s nyilván azt is figyelembe kell vennünk, hogy éppen a beodrai Karácsonyi-uradalom volt a kivétel, amely az állattenyésztésre rendezkedett be 6980 kat. holdon, s intenzíven csak cukorrépát termelt még a század első tíz évében is, akkor, amikor „nevezetes volt magyar keresztezésű juhászata (1200 drb. anya)”. Következésképpen az ősfoglalkozások, így a juhászat, lényegében érintetlen maradt a századforduló idején. Nem véletlen tehát, hogy az állattartásban éppen a juhtenyésztéssel foglalkozók őrizték meg a legtöbb hagyományos szokást és formát, s hogy a szellemi hagyományok őrzésében manapság is előljárnak. A századforduló válságos éveit tehát juhász volta segítette átélni, a kilencszázas évek végén azonban már a modern zsellér sorsában osztozkodik, amikor a nem egészen 1000 lelket és 140 házat számláló Verbicára – Egyházaskérre költözik, mely 1848-ig uradalmi birtok volt, s azután is uradalmi földek határolják. A napszámos, az árendás, a kis földdel rendelkező ember tulajdonképpen csak ezután kapja igazi leckéit életből és gazdaságtanból. Igaz, Kálmány Lajos 1913 januárjában terveket szövő, vagyont gyűjtő, napszámért mesélő „célszerű szegényemberként” ismerte meg a 31 éves, nagy családos, szüleit is eltartó embert. Egy év múlva azonban közbeszól a háború, s Borbély Mihályt is elragadja a földről, ahol éppen megvetette a lábát. Háborús éveiről alig tudunk valamit, legfeljebb arra hivatkozhatunk, amit az emlékezet őrzött meg, rendkívüli esetként: egy éjszaka bekopogtatott – miként Fercsik Etel meséli –,

mert a Borbély Mihályt vivő katonavonat a falu közelében állt meg, így „egypár óra hosszára hazaszaladt”.

A húszas években, amikor Felső-Bánátot ismét kivándorlási láz perzseli, Borbély Mihály is útra készül. Mint annyian, ő is nyilván az éppen megalakult új jugoszláv állam bejelentette földreformtól várta sorsa jobbrafordulását – eredménytelenül; bár Verbicán, Keleti Adolf birtokának kisajátítása során, 437 hold került kiosztásra, a királyi Jugoszlávia nemzetiségi politikája szellemében ebből a község szegénysége nem részesült. S különben is, a kolonisták is csakhamar elhagyják a terméketlen és vizegyős területeket. Mint Nikola Gaćeša megállapította az 1919–1941 között végrehajtott bánáti földreformról és kolonizációról írott könyvében (Újvidék, 1972), a magyar nemzetiségű szegénység kimaradása a földreformból szoros összefüggésben van az amerikai (most dél-amerikai) kivándorlással. Borbély Mihály is eladja tehát vagyonykáját a kivándorlás szándékával, azonban csak egyik fia, István, kerül ki Brazíliába, maga otthon marad, ismét az életnek egy nullapontján. A családi emlékezet szerint azért nem kelt útra, mert megtudta, hogy Amerikában majd „intéző” rendezi ügyeiket. Erre mondta: ha életük felett ott is intéző rendelkezik, akkor nem megy, annak bizonyosságként, hogy milyen rossz emlékeket őrizhetett egykori életéből, s milyen tudattal került haza a háborúból. A húszas évek második felében azonban a sors mintha a kezére akart volna játszani: egy Makóra költöző verbicai asszony (Verbicát egykor makói telepések lakták!), a Gunda néni, felkínálja neki három hold gyepföldjét a crnabarai határban, nem messze a falutól, ha Borbély Mihály vállalja a földre felvett bankkölcsön további törlesztését. Gunda

néni nevét (így emlegetik csak ma is, keresztnevére már nem emlékeznek) különben egy verbicai szólás őrzi: „Úgy megszokta, mint Gunda néni az első férjét!”

Borbély Mihály tehát 1927-ben új életet kezd a gyepen, házat épít, de befejezni nem tudja, csak egyik részét fedi tető, a másikat csak letapasztotta. Az Amerikába vándorlás szándékáról való lemondása és a tanyára költözése közötti időben ismét az uradalmi majorok felé kezd tájékozódni: Imre-pusztán próbált szerencsét. A gyöpön azonban megveti a lábát, s mert kevés a földje, az is gypföld, birkákat tart és őriz, csikókkal kupeckedik, de fuvarozást is vállal. Lánya, Vera, ma is örömmel emlékezik apjának a Pollák zsidóval kirobbant veszekedésére, amelynek következtében bíróságra került ügyük. Még építkezett, és Pollák kereskedőnél hitelben kapott fát, cserepet, azzal, hogy az árát majd lefuvarozza. Akkoriban Verbicán csak az kapott fuvarot, akinek kocsija, lova és 21 zsákja volt gabonát szállítani Zentára vagy Szanádra. Pollák azonban be akarta csapni az írástudatlan Borbély Mihályt, a fuvarok számában nem tudtak megyegyezni. Pollák boltjában folyt le szóváltásuk, majd birokra mentek, s mert a kereskedő erős, nagy ember volt, Borbély Mihály csak furfanggal tudott felülkerekedni. A kereskedő letépte Borbély ingét, ő pedig bosszúból beverte az üzletablakokat. Kártérítési pert indított ellene a kárvallott kereskedő, amit végül Borbély Mihály nyert meg ügyvéd nélkül („mit adhatott volna az ügyvédnek, csak gyereket” – olyan szegények voltak), mert verekedésük szemtanúja, a görögkeleti pap tanítónő felesége Borbély Mihály mellett vallott. Még egy második világháború előtti eseményre emlékezik a család: Borbély Mihály leesett a tökkel megrakott kocsiról, és lábát törte. Orvoshoz nem ment, maga gyógyította magát, hát sánta

maradt. Juhászkodott még élete végén is. 1952-ben költözött be Verbicára, s ott halt meg 1953. március 25-én. Gyermekai közül heten ma is élnek.

Milyen ember volt Borbély Mihály? – tünődhetünk a gyér adatok felett szemlélődve és a visszaemlékezéseket hallgatva. Katona Imre a mesék elemzése alapján öntudatos juhásznak látja, akinek a foglalkozás méltósága sajátos vonást kölcsönzött a földművelő verbicai nép szemében, de amely tükröződött Borbély Mihály gondolkodásában és a mesékben megnyilatkozó világképen is. Mi öntudatos szegény embernek tartjuk, s ha fentebb a foglalkozása méltóságát említettük, ismét csak arra kell hivatkoznunk: a szegény ember méltóságával élt, megrövidíteni nem hagyta magát, s a maga módján lázadó is volt, ahogy élete apró epizódjaiból kitetszik. Lánya hirtelen haragra lobbanó, hörcsögtermészetűnek mondja, s nyilván nem alaptalanul. Kedélye hullámmzott, és szélsőségekre is hajlamos volt – gondoljunk csak az amerikai út előtti megtorpanására, vagy az emlékezőknek azokra az utalásaira, melyek szerint feleségének gyakran kellett menekülnie, ha részegen ért haza, de szerette, és kedves tudott lenni hozzá.

Kálmány Lajos Borbély Mihályt életének csúcspontján, harmincegy esztendőös gazdagodni akaró emberként látta – annál, amit akkor mutatott vagyonaiban és gondolkodásában, nem vitte többre. Talán csak pipái száma gyarapodott. Ezekre büszke volt; egyetlen előkerült fényképe is mutatja: a fényképezőgép előtt is a kezében tartja pipáját. Ám hogy mit gondolt meséinek a kötetét látva, nyilvánvalóan hiába fürkésszük: az a mesemondó titka maradt. Szégyellte-e, hogy ő maga nem tud beleolvasni, vagy büszke volt a könyvre, ne találgassuk. De jelképes erejűnek

kell tartanunk, hogy a falu népe annyiszor kérte kölcsön, míg egyszer nem került vissza: az emberek nemcsak hallgatták Borbély Mihályt, olvasták is meséit, immár egy új korszak kétségtelen bizonyosságaként.

Bori Imre

BORBÉLY MIHÁLY MESÉI

*A Borbély Mihály meséit tartalmazó
kötet jelentősége*

Kötetünk egy 60 évvel ezelőtt kevés példányban megjelent, ma már gyakorlatilag kaphatatlan és minden szempontból klasszikusnak számító mesekötet új kiadása. Az eredeti mű belső címlapján ez áll:

Hagyományok Borbély Mihály mondása után. Leírta és jegyzetekkel ellátta Kálmány Lajos. II. kötet. Ára 3 korona. Kiadja a Néphagyományokat-gyűjtő Társaság.

Utolsó nyomtatott lapja alsó szélén pedig e szöveg olvasható még:

Dugonics-nyomda Részvénytársaság, Szeged.

Azt is tudjuk, hogy a könyv 1914-ben jelent meg, és bár a II. kötet jelzést viseli, megelőzte az I. kötet megjelenését.

Miért van szükség e könyv új kiadására? Több szempontból is: gyakran hivatkozunk rá, de nehezen lehet hozzájutni; a magyar egyéniségkutató iskola első őst látja benne, s végül, de nem utolsósorban: a jugoszláviai magyarság még nem minden részletében feltárt néphagyó-

mányainak egyik legértékesebb kincse *Borbély* Mihály e félszáz meséje.

Kálmány Lajos saját módszerét és célkitűzéseit *Bevezető*-jében ismertette; ehhez mintegy kiegészítésül egyik korabeli levélfogalmazványában még a következőket írja: „ez a kötet egy embernek tükrözi vissza egész lelki világát: milyen a temesközi nép is, ha a bácskaival huzamosabban érintkezik”. (L. Péter Lászlónak *Kálmány Lajos* c. életrajzát, 49. old. Az életrajz először a *Történeti énekek és katonadalok* c., Budapesten, 1952-ben kiadott és *Kálmány* gazdag hagyatékát tartalmazó I. kötetben jelent meg; később önállóan is.)

*Kálmány*nak erre az úttörő jelentőségű kötetére a kortársak is felfigyeltek, többek között *Márki* Sándor, *Tolnai* Vilmos, *Varga* Gyula ír róla elismerőleg, míg a szintén mesekutató *Berze Nagy* János kissé talán maximalista követelményeket támaszt (*Ethnographia*, 1915: 93—115.) A *Hagyományok* egymást követő két kötetét a *Magyar Néprajzi Társaság* jegyzőkönyvi kivonatban köszönte meg. Ez az elismerés nagyon jólesett a sok mellőzést, sőt méltatlan bánásmódot is elszenvedett *Kálmány*nak: „még mikor érettségít tettem, akkor sem éreztem magam ilyen jól, mint most”, írja egyik levelében (L. Péter László idézett életrajzát, 49.). A legszebben és legmaradandóbban mégis *Juhász* Gyula költőnk ír róla. (Összes Művei, V. 1968: 505—506.)

A *Hagyományok* jelentőségét még csak fokozza, hogy *Kálmány*nak utána már csak néhány hiedelemről szóló kisebb közlése jelent meg; korai halála megakadályozta tömérdek kéziratgyűjtése kiadásában. Így életművére a koronát éppen a *Hagyományok* két kötete tette fel. (Számos kisebb közlését és nagyobb tanulmányát nem számít-

va, gyűjtéseit előzőleg a *Koszorúk* I—II, és a *Szeged népe* I—III. kötetében jelentette meg, így *Kálmánynak* a *Hagyományok* I—II. köteteivel összesen 7 könyve jelent meg, de legalább ugyanennyi gyűjtése maradt kéziratban; ezek egy része utóbb megjelent. Az *Ortutay Gyula* által szerkesztett *Hagyatékából* eddig két kötet látott napvilágot, az említett *Történeti énekek és a katonadalok* Budapesten, 1952-ben, *Dégh Linda–Katona Imre* jegyzeteivel, *Péter László* idézett életrajzával és az *Alföldi népballadák* *Ortutay Gyula* gondozásában, Budapesten, 1954-ben.) Azóta is *Kálmány* gyűjtéseit, főként éppen a *Borbély-féle* népmeséket, szinte megszámlálhatatlan sok antológia, népszerű kiadvány tette közzé újra és újra.

Kálmány Lajos Borbély Mihály meséinek egy kötetben való megjelentetésével – kissé talán akaratlanul is – elindítója lett az egyéniségvizsgáló mesekutatásnak, melyet az 1940-es évektől *Ortutay Gyula* és tanítványai munkássága alapján *magyar mesekutató iskolaként* emlegetnek; „... amelynek fő célkitűzése az, hogy ne csupán a mesék szövegét publikálja, hanem azt a társadalmi környezetet is jellemezze, amely azokat fenntartja, és arra az egyéni-művészeti alakításra is rámutasson, amelyet az egyes tehetséges mesemondó specialisták végeznek a nemzetközileg is ismert mesékben”. (*Dömötör Tekla–Katona Imre–Ortutay Gyula–Voigt Vilmos: A magyar népköltészet*. 2. kiadás. Budapest 1969. 135.) Az egyéniségkutatás tehát nem különíti el a meséket elmondójuk egyéniségétől, életétől, hanem vizsgálja szóbeli-irodalmi forrásait, továbbá azt a közösséget, melynek meséit elmondotta, valamint a változtatás egyéni módját, a mesemondó teljes mesekincsét, társadalmi tudatosságát, világnézetét, ízlését stb. (I. m. 143) Ennek az iskolának eredményeit korábban *Dégh*

Linda (*Az egyéniségvizsgálat perspektívái*, Ethnographia 1960: 28—44.), utóbb pedig Ortutay Gyula (*A magyar népmesekeutatók módszerei – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 7. sz. III. évf. 1971: 5—12.) foglalta össze.

Az egyéniségvizsgálat és egyáltalán: a mesekeutatók szempontjából Kálmánnak Borbély Mihálytól gyűjtött meséi valóban értékesek és fontosak, a közzététel óta eltelt idő semmit sem csökkentett jelentőségükön. Borbély Mihály személyében markáns egyéniséggel ismerkedtünk meg, akiről az eddigieknél jóval árnyaltabb képet rajzolt Bori Imre (*Borbély Mihály – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, III. 7. sz. 1971.: 13—16.), felhasználva többek között Borbély egyik lányának, Verának levelét is:

„Apám egy szegény ember volt, 10 családos apa volt, de igen jó szötehetsége volt és sokat mesélt a családnak, meg másoknak is. Egy alkalommal itt járt a faluban egy költő (= Kálmány Lajos), és oda utasították az apámhoz, és kérte az apámat, hogy meséljen. Apám előbb mentegetőzött, mert dolgozott, és ő (Kálmány) azt mondta, hogy ő meg fogja fizetni a napszámot, csak meséljen. És a költő, ahogy az apám mesélt, a költő úgy írta, egy egész könyvet, ebben a könyvben benne volt, mikor született és hol. Meghalt 53-ban, 3. hó 25-én Verbicán, az anyám meghalt 60-ban, 6. hónapban...”

Ezt a közvetlen képet további visszaemlékezésekkel bővíthetjük.

*Kálmány Lajos egyénisége, gyűjtőmódszere
a népi visszaemlékezésekben*

1.

Hát annyit tudok, hogy (Kálmány Lajos) itt vót Verbicán. Megismerkedett a tanítónkkal, Farkas Péterrel. És akkor a Farkas Péter tanítót megkérte arra, hogy talán osztánának ki irkafüzeteket! És amelyik diákok szeretnek nótát írni, kiosztaná közöttük. És akkor, majd ha készen lesz mindegyik, aki vett egy irkát, akkor majd összeszedi. És akkor majd, ki mennyi díjat érdemel, annyit majd kap a nótáiért.

Tehát én is akkoriba még olyan harmadik vagy negyedik osztályos lehettem. Hát úgy (ezerkilencszáz)tizenkettő körül. Hát én is kaptam abba az időbe jutalmat a nótáimér; sokat leírtam.

Hát a tanító, mikor má készen vótunk a nótákkal, hogyhát má most több nem fér az irkába, akkor átadtuk a tanítónak, ő meg átadta a *Kálmán* papnak. És akkor a díjakat kiosztotta érdem szerint. Én is kaptam négy krajcárt azért, hogy írtam nótákat...*

1972. júl. 10.

Verbica – Egyházaskér (Vajdaság – Jugoszlávia)

Benák Margit (71)

gy: Katona Imre és Tóth Ferenc.

A kézirat az újvidéki Hungarológiai Intézet adattárában

* *Kálmány* kéziratoss hagyatékában máig megvannak e füzetek, köztük az adatközlő is.

2.

Hát ez a Kálmány Lajos egy magas, jó tartású, hát hogy hány éves vót, én azt má nem tudom; nem vót fiatalember; olyan kövéres vót... Én csak azt tudom, hogy reverendába vót, igen! (Borbélyék) azt akkor már haragudtak rá, Mári néni is, mer köpött: akkor rászát a gúnyájára ez a köpés. Így e! (Mutatja) Úgy cselekedett. Azt mán nem bánták, ha el is ment... Hát mondom, egy hétig ott tartózkodott...

Asz monda (Kálmány), amikor (Borbély Mihály) mesét a papokrul, asz mondja:

– De Borbély bácsi, tán nem én vótam az a pap?

Hát ugye, (Borbély) mesét, hogy ez a pap ilyen vót, az a pap amolyan vót:

– De tán nem én vótam az?

Mer úgy beszéték, hogy ű is olyan *kilépő** pap vót, azé monda ű azt, hogy:

– Tán nem én vótam?

– Dehogy, dehogy, asz mondja, másik pap vót az!

Hát hogy ki vót, tudja fene!

Ű se tudta azt, csak úgy meséte...

1972. júl. 6.

Szaján (Vajdaság – Jugoszlávia)

Fercsik Etel (72)

gy: Katona Imre és Tóth Ferenc

A kézirat az újvidéki Hungarológiai Intézet adattárában

* kikapós

1.

Hát bekérdezett (Kálmány) itt valakit – hogy kit, már nem tudom –, hogy ki tud itten a mi falunkba mesét mondani? Hát hogy kinek jutott eszibe, még ma se tudom, a *Borbély Mihály* bácsi?! Itt lakott a falunkba; azt ajánlották neki, hogy az nagyon sokat tud mesélni...

Aztat is tudtam, hogy az ifjú Juhász Istvánéknál, ottan volt elhelyezve, szállásolva a *Kálmány* pap, *Kálmány Lajos*. És minden este a (Borbély) Miska bácsi odament mesélni. Ő (Kálmány) meg gyűjtötte a meséket. De mondták, hogy az (a Borbély) annyit tudott mesélni! Még hozzátették azt is, hogy *hazudni*. Mindegy, de sokat mesélt, úgyhogy nagyon megtetszett a *Kálmány* papnak ez, és össze is gyűjtötte. Még ma is megvannak valahol...

1972. júl. 10.

Verbica – Egyházaskér (Vajdaság – Jugoszlávia)

Benák Margit (71)

gy: Katona Imre és Tóth Ferenc

A kézirat az újvidéki Hungarológiai Intézet adattárában

2.

No, és mikor (Kálmány) bement Verbicára, azt kérdezte: – tudnak-e olyan embert, aki tud mesét vagy történeteket vagy nótákat? Hát ez az én sógorom (Borbély Mi-

hály) ez nagyon sokat tudott; igazán sokat tudott!... Na, és aztán azt mondták neki; menjen el a kocsmába, majd ottan vannak emberek, akik mégis tunnak (olyat) a faluba, aki tud meséni. Hát oszt nagyon ösmerték azt az én sógoromat és ehhön utasították.

Hát egy hétig ott tartózkodott... Éjje-nappa a sógor mesét neki, mégcsak e nem álmosodtak. Többször mondta má (Kálmány) neki, hogy:

– Há feküdjünk má le!

Mer a sógor csak mesét, mesét... De én úgy tudom, hogy kapott (a) sógor attú valami fizetést. Én így tudom. Igen! Hát asz iszem, télidőbe vót ez... Hát este is meg nappa is nem csinát mást: űtek az asztalná űk ketten, azt a többi meg kint hát tettek, amit tudtak...

1972. júl. 6.

Szaján (Vajdaság – Jugoszlávia)

Fercsik Etel (72)

gy: Katona Imre és Tóth Ferenc

A kézirat az újvidéki Hungarológiai Intézet adattárában

Egy pap begyütt a faluba, de ez zarándok-pap vót, mer ű valamikó kapott egy kis gutaütést és megnyomorodott; és akkor járt gyűjteni meséket. Begyütt a faluba Verbi-cára, Egyházaskérhő*.

Hát hova menjen? Ement a tanító Tónihó. A tanító

* Vrbica – Verbica eredeti magyar neve Egyházaskér volt

ajálotta apámat. Ott laktunk mindjárt a faluná egy tanyaán, a vasútná. Kivezette oda, az én apámhó. Akkor még én nem is vótam mög. Csak mán az én apám meséte, hogy ű mennyi sok szépet emesét egy zarándok-papnak:

– Azé tanítalak mög gyerök, tiktöket is, ha én möghalok, tudjatok tik is meséni.

Kivezette a tanító Tóni apámhó. Kérte a pap, hogy meséljön, de apám azt mondta:

– Nem érek rá meségetni, mikor én egy szögény ember vagyok, nekem vannak családok és anyám, apám van; de én kenyeret keresek.

– De napszámba meséljön!

– Napszámba? Úgy mán löhet. Beszélgethetünk, ha napszámru van (szó).

Megegyeztek, csak egy forinté. Ezért mesét egész nap. Nemcsak a pap vót ott hallgatni a mesét, még más húsz ember is, de nem vót szabad beszélni. Mentek ki és hallgattak. Olyan lassan köllött a papnak mesélgetni, hogy ű ezt le tudta mind írni.

Egy-két este hó vót, hideg vót. Bejárt a tanítóhó, ott aludt és ott övött. (Kálmány ezt mondta:)

– Jobban szeretnék én magukná aludni mög önni.

– Ó, plébános úr, csak így tisztelem magát, énnálam maga nem bir aludni. Látja ezt a sok gyereket? Látja ezt a két öreget? Minálunk nagyon (nagy) szegénység van!

– Nem bánom én, ha szegények is. Csak a szögények között szeretök möghúzódni.

– De minálunk sokat van rántottleves, krumplileves, bableves, csak egy héten eccő, ha van hús.

– Nem bánom én, ha mindennap rántottleves is van! Egy forintot adok a koszté meg az alvásé. Jó van nekem a patkán is.

Ott is aludt. Nem válogatott. Nem vót szabad erős kosztot enni(e).

– Énnekem csak egyszer kell, hogy szedjen, de akkor is a Mári néni szödjön nekem!

Az én apám meségetett naprú napra. Volt mikó, bizony, ha volt egy kis pálinka, mert a pap is szerette, vót mikó nótát is kezdött. Nem akart nótát, csak mesét. Így telt ez a pár hét.

A meséket Nagy bikácson tanúta, mikor juhászgyerök vót, a juhászszámadóná tanúta, mög tanúta mindenfele, meg az ő anyja jó tudott olvasni, az is tudott sok könyvet, és (Borbély Mihály) gyerekkorába a fejibe véste.

Aztán a pap, mikor befejezte, ement, és küldött három könyvet. Egervárába csináták a könyvet: puha táblájú, kis vastag könyv vót...

Borbély Mihály jellemzése

Nagyon sokfelé járt, mer szegény ember vót, és szógát ere-ara: béreskedett; így is nevelkedett... Hű, olyan beszédes ember vót, hogy aztat csak hallgatni köllött! Csak legyen, aki hallgassa! Nagyon beszédes ember vót.

Nagy, derék ember vót, magas; a felesége nem: az így i láig ért neki (mutatja)... Mer mikor bál vót, aj, akkor táncót! Csókóta (a feleségét), mer csak akkora vót Mári néni: a homlokáig (ért); azt mindég nyata-fata. Mikor hazament, azt nem vót neki jókedve, akkor meg megverte...

Tudja, nagyon részeges ember vót! Hűj, nagyon sokat

meneküni köllött Mári néninek elülle, bizon! Mer az (Borbély Mihály) letürüte az asztalrul, ha nem vót kész az étel; letürüte tálastú együtt.

Hát mondom neki (Borbélynak):

– Sógor! – így áthajulok Mári nénin, mondom: – sógor! Eszibe jut-e kendnek, mikor Kerektóba Mári néninek a fityuláját* lekapta kend? Csak ez a fűsű maradt! Azt bedobta a kemencébe? Mári néni elmenekűt a másik konyhára, ott bujtatták el. Mer nem vót kész az étel.

Hát én nem nagy vótam, csak akkora vótam, hogy beleláltam a tálba, így pipiskedve, hogy mi van benne? Hát a krumpli meg vót pucóva, paprikásnak vót hosszú-kásba edarabóva.

Sógor hazagyütt részegen. Akkor nem vót kész az étel, lehajtotta: letürüte az asztalrú... Aztán Mári néni mán menekűt. A konyhaajtóba kapta el. Égett a kemencébe. A konyhaajtóba má másképp nem birta, hanem a fityulát lekapta, azt bedobta a kemencébe. Csak a kontyfűsű maradt...

Asz mondja nekem (Borbély):

– Mit tudsz? Mekkora vótá?

Mondom:

– Akármekkora vótam, mintha mámma lett vóna, úgy tudom, hogy mi csinát kend több ízbe...

1972. júl. 6.

Szaján (Vajdaság – Jugoszlávia)

Fercsik Etel (72)

gy: Katona Imre és Tóth Ferenc

A kézirat az újvidéki Hungarológiai Intézet adat-tárában

* asszonyi kontykendő, kontyfedő

1.

Vót a világon – igazán! – egy szögény embör. De ez nem mese, ez valódi! Este leültünk. Apró gyerökök vótunk. Az édosapánk a kispadkán ült. És vót neki sok kis apró tajtékpipája. És mondtuk:

– Édesapám, meséljen; tanyán vagyunk!

– Nem tudok mán meséni, mindönt emesétem mára nektök.

– Kezdje újba!

– Hát én is e vagyok fáradva.

De addig beszétünk neki, egyszer csakugyan elkezdte meséni. Mesélte nekünk:

– Vót egyszer egy szögény embör, hetedhét országon is túl. Vót annak sok szögény gyerekei. Ültek a padkán.

És egyszer azt mondtuk neki:

– Édosapánk, ez mirülünk szól?

– Dehogy terülatok! Vót nekem három lányaim. Jártak az iskolába. Faklumpába...

Ez mink vótunk.

Jártak a gyerökök. Ojan nagy hó vót, úgy möragadt a faklumpa – ez bizony igaz! – hogy veregették, és a faklumpa kettőbe tört. És csak egyik lábán vót klumpa, a másik meztláb gyütt haza.

– No, édosapám, ezek mink vagyunk! – Ijesmit beszél nekünk!

– Nem tík vagytok! Talán van a világon minálunk sokszó szegényebbek. Nem vagyunk mi a legszegényebbek a világon.

– Hát biz, édesapám, ez mink vagyunk, mert mink lakunk a puszta szélibe, és mink járunk az iskolába falumpába ijjen messzirül.

– Hát, jó van, ha tik vagytok! Ez se szégyen, ha szövényeknek születtek.

2.

Vót nekünk egy kis patka és ú (Borbély Mihály) azon út. Azon út, a kispatkán. És mi (is) azon útünk. Aztán kimentünk a tanyára. Épített egy kis tanyát egy gyöp szélire, ide Cerna Baráhó* közel; Cerna Barához tartozott. Aztán mink itt éltünk, ezen a tanyán.

Én ojjan vagyok (mondogatta Borbély Mihály), mint a Virgula kapitány**, mer Virgula kapitánynak tizenkét tajtékpipája van; nekem is tajtékpipám van, de csak tizenegy. Még a tizenkettedik tajtékpipát mögszörzöm.

És bizony mihozzánk, míg a tanyán laktunk, Cerna Barátú két kilométerre laktunk, a falubú sokan kijártak, hallgatni. (Mondták:)

- Miháj bácsi, meséljen! Meséljen el, amit csak tud!
- Mindig én meséljek?
- Hát maga legjobban tudja a meséket.

A kispatkán ült, és ott csak mesét; és ezt mi minyájan végighallgattuk...

* Crna Bara (jelentése: Fekete Mocsár)

** ismeretlen meschős; a virgula = vízimalom alkatrésze: fadarab, mely a felső kő működését szabályozza; lehet mérőlécs is

Mer mikó kimönt a határba is, akkó is, ha mellette át, negyedibű* kapáta a kukoricát, de a szomszédok is ott kapátek, azt mondták:

– Mihály bácsi ide álljon, mer, hogy hallgassuk a meséit!

Mer ű mesét. De nagyon ügyes ember vót, mer ű mindig két sort hajtott; a másik mindig egyet hajtott, hogy elvegye a figyelmit; és ű a két sorral ugyanakkorára kiért, mire a másik az egy sorral. De vót, aki egy kicsit hamarébb kiért.

– No, mi az, Mihály bácsi? Talán gazos vót a sora?

– Nem vót az, hanem a meséve elizéték nekem a soromat, azért értem későbbre ki. De most, ha kiérek, adtok egy pipadohányt.

De az én apám csak, mikó a végibe érte, újba visszafordút, megin a két sor kukoricát hajtotta; hajtotta végig.

És így élt; mert mink sokan vótunk apró gyerökök. Öregapám is nálunk vót, öreganyám is nálunk vót. Kocorháton** kapátek negyedibű, mer akkor még nem vót földünk. Azután kapott az én apám a Gunda nénitű három lánc rossz földet.

(Ki volt Gunda néni?)

Makóra mönt lakni, egy özvegyasszony. Azt mondta:

– Mihály, sok gyerököd van. Ezt a három lánc földet neköd adom. Van a bankba egy kis adósság rajta, eztet letöllesztöd; bemegeyünk a bankba.

Akkor az én apám oda építött egy kis tanyát. Felít cseréptetőre tötte, a másik felét, ami igaz, csak sárral tapasztotta le, az istállót. És itt éltünk mi.

* a termés negyedéért (a harmados volt az általánosabb)

** határrész neve; valószínűleg *Kocor* nevű gazda tulajdona volt

Borbély Mihály meséinek jellemzői

Kálmány Lajos nem gyűjtötte össze *Borbély* minden meséjét: a trágár trufákat teljességgel mellőzte. A mintegy félszáz mese – vajdasági viszonylatban – elég bőséges repertoár, hagyományőrzőbb tájakon, sőt Szegeden is, ennek többszörösére is van példa; mindezek azonban csak *Kálmány* gyűjtése után kerültek lejegyzésre, és részben már közlésre is. *Borbély* meséi között viszonylag kevesebb a varázmese (más szóval: tündérmese), mint pl. egyes székely mesemondóknál; az átlagnál talán valamivel több a legendamese és az erkölcsi példázat; van novellameséje is, és már ismeri az újkori betyár- és egyéb történeteket. Feltűnő viszont, hogy egyetlen állatmesét sem mondott tollba. (Pedig *Kálmány* tudatosan semmit nem mellőzött; kivéve az említett trágár történeteket.)

Borbély meséin kissé érződik az állandó előadói gyakorlat hiánya, fiatalabb korára ez nem volt jellemző; az is lehet azonban, hogy a meglehetősen lassú diktálás zavarta: több egyszerűsítés, kihagyás, sőt tévesztés is előfordul bennük. A 4. sz. (Állatsógorok) mesében pl. a kérőknek nincs különösebb szerepük, helyettük a más *Borbély*-mesékben is felbukkanó ósz, öreg ember a segítő. Az 5. sz. (Az elátkozott tizenkét gyermek) mesében nem tudjuk meg, mi lett annak a leánynak a sorsa, aki a hősöket megmenti a haramiáktól. A 9. sz. (A kanalastót) mesében még több fogyatékoság van: a második részben lovasokként találkozunk a fiúkkal, holott ez a színváltkozás így váratlan; a harmadik részben a hős elnyeri a leányt, nem hallunk viszont többet a testvérekről, a szülőkről, helyettük a kocsisok szerepelnek, stb. Mindezek egyébként

több típusból összerakott mesevázlatok, melyekben az összedolgozás, összeolvadás még nem egészen teljes, meglátszanak a „varratok”.

Borbély nagy kedvvel és lehetőleg szóról szóra ismételi minden fontosabb epizódot, ugyanakkor nemegyszer valósággal összecsapja a befejezést (a 3. 4. sz. s több más mesében), de nem feltétlenül tudja meg minden szereplőnek további sorsát sem. Lehet, hogy a diktálás a mese vége felé már fárasztotta! Ennek ellenére is jól szerkeszt: a mesék menete áttekinthető, követhető. A helyszínváltást bejelenti:

- Nohát, gyerünk, Juhfijankót keressük mög!
Mögvan-e még a nagyvilágba? (1. sz. mese)
- Hagyjuk mán most őket, nézzük Miklóst!
(2. sz. mese.)
- Nohát itt a lán hagy szomorkodjon! Gyerünk,
keressük mög Jánost, hogy mi csinál a Duna közepin!
(3. sz. mese)

Kedveli a bevált formulákat, de inkább a mesén belül alkalmazza, mint az elején vagy a végén. Gyakori az in medias res, tehát közvetlenül induló meseszöveg:

- Vót a világon egy kirá, akinek egyetlenegy
fiacskája vót... (3. sz. mese)
- Vót egy asszony, akinek nagyon sok gyeröke
vót... (5. sz. mese)

– Vót egy embör, aki a fiát sose intötte, hanem a rossz cselekedetre tanította... (41. sz. mese)

Ritka a hosszadalmas, tréfás mesekezdet (a 4. sz. mese elején van egy), hasonlóan ritka a formulás befejezés is, helyette rövid ténymegállapítást kapunk:

- Juhfijankót ültették a trónra... (1. sz. mese)
- A királ ennek mögörült, hogy az ű lánya is mán egyszer férhön mén. (3. sz. mese)
- Itt oszt a sárkán is, a lova is mögdöglöttek. (4. sz. mese)
- János osztán mind mögjutalmazta a kocsisokat. Vót a nagyórú barátak ölég pénze; mind boldog embör lött. (8. sz. mese)

Borbély mesemondói stílusa egyszerű, tömör; kedveli a szinte vágató elbeszéléseket, az élénkítő párbeszédeket, nagyon kevés viszont nála a leírás. Nem időz el hosszasan sehol, hanem céltudatos gyorsasággal halad előre. De nincs még egyéni jellemzés sem, csak általános érvényű típusokat vonultat fel. Szemmel láthatólag nem tud mit kezdeni pl. a szerelemmel, tehát alig foglalkozik vele, vagy pedig hűséges ragaszkodásnak, szeretetnek, esetleg együttélésnek, játéknak ábrázolja:

- Hogyne vóna (a lány) hú szívű, mikor én vagyok a mögváltója!... ez ojan királeán, mer nem köllött neki sönki Juhfijankón kívül. (1. sz. mese)

- Itt oszt úk nagyon szépen éltek a kastélba, mint egy pár cseléd. (4. sz. mese)
- Miklós és testvére éltek együtt a haramialakásba mint feleségivel (2. sz. mese)
- Ott látta mög a harambasát nagyon szépnek... és nagy szerelembe estek. (2. sz. mese)
- Mikor osztán János kihajtotta a birkákat, elkezdte a furuját fúnni. Ezt a kirájkisasszon möghallotta, nagyon mögtetszött neki, nagyon beleszeretött Jánosba... A királlánnak nem vót kedve egyhön se mönni, mer a furula hangja mindég a fülibe csöngött. (3. sz. mese)

A *Borbély*-féle mesehősök is nemzetségi, faluközösségi erkölcsök alapján ítéleznek: a férfi feltétlen úr, a nő alárendelt, mellékes figura; az ősz öregek általában tapasztaltabbak és okosabbak is, sőt mágikus (varázsos) hatalmuk is van. Az uralkodó hatalma feltétlen, kivéve, ha megsérti a társadalmi normákat; ez esetben a kegyetlen büntetés őt is eléri. A természetfeletti erők hatalmasak, nem ismernek irgalmat, de csodás segítők mentik meg a bajba jutott hősoket. A legyőzöttnek nincs irgalom; kegyetlen világ ez! Sőt, a tréfás-cseles megoldás is megengedett, s nem is kell ahhoz valakinek életére törni, hogy az ártó szándékú ellenfél vagy a mulasztást elkövető maga halállal vagy kínszenvedéssel ne lakoljon. A földi méretű, közönséges emberek is kegyetlenek egymáshoz, az erkölcs nevében és jegyében olyan büntetéseket szabnak ki a vétkekre (pl. még édesapára is!), melyekkel a mi erkölcsi felfogásunk nem érthet egyet. Máskor az átélt borzalmak vagy kemény kalandok olyan negatív figurá-

kat (pl. a halottakat feletető temetőcsősz) is mentesítenek minden további büntetéstől, akik éppenséggel keményebb elbánást érdemelnének. De egyszer elosztóznak a lopott kincsen, máskor éppenséggel visszaadják. Nincs tehát mindenre kiterjedő, abszolút következetes erkölcsi norma.

Borbély meséi tele vannak babonás-vallásos elemekkel is; meséi sokszor hiedelemközeli, ill. legendás vonásokkal rendelkeznek. Nagy szerepet játszik nála a *megváltás* gondolata, így az elég gyakori tragikus befejezés az ő vallásos szemszögéből nézve valójában megdicsőülés, ill. üdvözülés.

Borbélynál így a drasztikus pásztori-katonai élmények vegyülnek a gyermekkori vallásos alapréteggel, és miként meséinek frissen összerakott szerkezete is az összeilleszkedésnél még jól szétválasztható, hasonlóan vagyunk több rétegű mesei világképével is. Egyénisége is összetett: katonás keménység, pásztori ridegség, de ugyanakkos hűséges családszeretet is jellemzi.

Borbély tipikus pásztor, ezt még meséiben sem tagadja meg. Több pásztorszereplője van, mint másnak, sőt átmenetileg még a királyi hősök is beállnak a jószág mellé vagy a kocsisok közé; máskor a királylányt a hős menti meg az emberevő disznóktól stb. *Borbély* fő elve a *szolgálati hűség*, nem győzi dicsérni a hűséges pásztorokat. E megbízható engedelmesség nemcsak pásztori, hanem egyben katonás vonás is nála. De túl az általánosságokon, *Borbély* egész szókinccse át van itatva a pásztor- és katonaelet elemeivel. Nála az embereket, szörnyeket nem megölik, hanem mindig *elföldelik*, mint a legelőn elhullott jószágokat is. A király néha *szalmazsákon* alszik, mint a parasztok, ill. a katonák. Láthatólag ismeri és szereti is az állatokat,

meséiben tehát nemcsak az oly kedvelt tártoslónak, hanem a kutyának, juhnek stb. is jelentős szerepet biztosít.

Borbély saját korának is gyermeke, mert bár írni-olvasni nem tanult meg, meséin mégis látszik a vallásos és világi ponyva hatása, sőt az iskoláé is. Könyvkedvelő édesanyja olvasmányai bizonyára hatottak rá.

Stílusa az említett általános jellemzők mellett sok egyéni részletmegoldást is tartalmaz, így pl. az *azután*, *aztán* helyett ő általában az *itt* kifejezést használja, amely ez esetben nem hely-, hanem időhatározó és jellemzően képszerű látásról árulkodik. Meséi közvetve és közvetlenül is tanúsítják, hogy *Borbély vizuális* típus lehetett; *ennek megfelelő mesei ábrázolásmódja*, egész stílusa is.

*Az eredeti és az újonnan kiadott
Kálmány–Borbély-féle mesekötet*

Sorozatunk jellege nem engedte ugyan meg a teljes hitelű kritikai kiadás megjelentetését, de minden lehető vonatkozásban ragaszkodtunk az eredetihez, és csak szükség esetén hagytuk el vagy korszerűsítettünk egyes részleteket. E kiadás keretein belül is igyekeztünk érvényesíteni az újonnan megjelent szabályzat elveit (*Voigt Vilmos–Balogh Lajos: A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. Budapest, 1974.) Egyes konkrét kérdésekre a továbbiakban még részletesebben is rátérünk, itt csak annyit, hogy új kiadásunkban teljesen átírtnak tekinthetők a jegyzetek, továbbá a kiegészítő mesegyűjtés is gyarapodást jelent.

Az eredeti kötet felépítése a következő:

III—V. oldalon (tehát elől) van a tartalomjegyzék (ezt természetesen elhagytuk, ill. saját kötetünk tartalomjegyzékével pótoztuk);

VI—VIII. oldalon van a *Kálmány*-féle „Bevezető”.

1—156. oldalon van *Borbély* Mihály 51 meséje. A mi kötetünk természetesen valamennyit tartalmazza. Megtartottuk a sorrendet, a sorszámozást, a fejezetbeosztást, valamint a fejezet- és mesecímeket. Ez utóbbiaknál a fonetikát egyszerűsítettük és korszerűsítettük. Mivel a *Kálmány*-féle mesecímek egy része nyelvjárási, más része pedig irodalmi alakban van, az általa *másutt* is követett hasonló gyakorlat alapján következtetni lehetett arra, hogy a mesecímek egy részét *Borbély* Mihály, más részét pedig *Kálmány* Lajos adta; az utóbbiakat mind a főszövegben, mind pedig a jegyzetekben zárójelben közöljük. Esetenként maga *Kálmány* is jelzi, hogy ő (pl. a 7., 22. sz. mesének) adta a mese címét, ill. hogy *Borbélyét* megváltoztatta (44. sz. meséét; ez utóbbi esetben a mese, ill. annak jegyzetei előtt mind a két címet feltüntetjük).

Magukat a meseszövegeket tagoltabban, levegősebben közöljük, így sokkal olvashatóbb és tetszetősebb, és talán az értelmi mondanivaló is jobban kidomborodik.

A mellékjelek elhagyásával egyszerűsítettük s egyúttal korszerűsítettük is a *Kálmány*-féle, már a maga idejében is elég bonyolult, nem teljesen következetes és nem is modern fonetikát. A változtatást az 1. sz. mese (Juhfijankó) kezdő soraival érzékeltetjük:

(Az eredeti szöveg *Kálmány: Hagyományok* II. kötete 1. oldalán)

Hun vót hun nem vót a világon egy kiráj, ennek a kirájnak vót, egy juhászsa. Hát, ez a juhász nagyon hű szolgálta vót. Vót a falkába egy feketebárány. Hát, mán azelőtt a feketebárán kécczör mögellött, de nem tudta senki, hogy mőre lött a fija. Harmacczor is hasas a feketebárán, asz monta a kiráj a juhásznak, hogy: „Ha tē evel a harmadik fijával nem bírsz beszámolni, akkor vége az életödnek!...”

(Ugyanez a szöveg átírásunkban)

Hun vót, hun nem, vót a világon egy kiráj. Ennek a kirájnak vót egy juhászsa. Hát ez a juhász nagyon hű szolgálta vót.

Vót a falkába egy fekete bárány. Hát mán azelőtt a fekete bárán kétször mögellött, de nem tudta senki, hogy mőre lött a fia. Harmadszor is hasas a fekete bárán. Asz mondta a kiráj a juhásznak, hogy:

– Ha te evel a harmadik fiával nem bírsz beszámolni, akkor vége az életödnek!...

A meseszövegeket tehát szóról szóra, sőt lehetőség szerint hangról hangra közöljük, a változtatás minimuma: el kellett hagynunk pl. a rövid, zárt *ē* hangot, megmaradt viszont az *ō*-zés; ahol pedig úgysem lehet másként ejteni, mint fonetikusan (pl. adja, tudta stb.), a helyesírás mellett maradtunk. Ugyancsak a helyesírás szerint írtuk a *Borbély* nyelvjárásában sokhelyt meglevő mássalhangzókieését (pl.: *evel* helyett visszatértünk az *evvel* alakhoz), mivel ez majdnem minden esetben szedési, ill. nyomdahiányt tüntet volna.

Sem *Borbély* nyelvjárása, sem pedig *Kálmány* hangjelölése nem következetes, ez nehezítette dolgunkat; így bizonyosan található hiba a mi átírásunkban is.

Az egybe- és különírást, valamint a nagy- és kis kezdőbetű használatát a mai gyakorlat szerint egységesítettük.

Kálmány a mesemondó által kifelejtett, de a megértéshez szükséges *saját* kiegészítéseit a meseszövegeken belül zárójelben közli; ezeket mi is ugyanígy megtartottuk.

Kálmány egy esetben (16. sz., 108. old.) a *Tréfa* c. mese befejező részét zárójelbe teszi, mert nem szó szerinti hűséggel közli; ezt ugyanígy megtartottuk mi is. *Kálmány*-nak ez a megjegyzése arra utal, hogy a meséket *diktálás után* szóról szóra és hangról hangra közli, ezt a módszert említik a visszaemlékezések is, ezzel megközelítette a gyorsírókat, vagy újabban a magnetofonnal történő lejegyzés színvonalát. Ebben mindenesetre magasan saját kora felett állt. (Nagy kár viszont, hogy az eredeti, nyomdába adott kéziratot nem ismerjük.)

A mesékben előforduló ritkább kifejezéseket, tájszavakat *Kálmány* a mesén belül zárójelben értelmezi; ugyanígy közli *Borbély* vonatkozó magyarázatait is. Mi ezeket lapalji jegyzetbe raktuk, zárójelbe téve, hogy *Kálmány*-tól (K), avagy *Borbély*-tól (B) való-e a magyarázat. Mivel ma már jóval több korabeli népnyelvi kifejezés szorul magyarázatra, ezek az újabb értelmezések is lábjegyzetben sorakoznak, de nincs mellettük zárójelbe tett betű; ezek tehát a mi kiegészítéseink.

Kálmány ez időben már élesen elítélt mindenféle tartalmi változtatást, erről a 17. sz. mese jegyzetében (Hagyományok, II.: 178.) külön is nyilatkozik. A 21. sz. mese jegyzetében (i. m. 196.) pedig dicsérrel említi *Borbély* ragaszkodását saját mesei befejezéséhez, melytől akkor

sem volt hajlandó eltérni, amikor maga *Kálmány* figyelmeztette egyéb ismert, ill. lehetséges megoldásokra.

Ettől a korszerűen szigorú elvtől maga *Kálmány* csak egy esetben tér el: ha sikamlós, drasztikus kifejezés vagy részlet van a mesében. (Ezek közlése különben mindmáig eléggé vitatott kérdés!) Már a *Bevezető*ben említi, hogy „több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál vagy drasztikusságánál fogva semmiképpen sem lehetett leírni” (VI.). (Ezek szerint – a közfelfogással ellentétben – a kötet *Borbély*nek mégsem teljes mesekincsét tartalmazza!) Még a nem sikamlós és nem drasztikus mesékbe is kerültek be problematikus részletek vagy kifejezések, ezeket *Kálmány* gondosan kigyomláta, és saját szövegével pótolta. E szavakat, szövegeket szintén zárójelbe teszi, és világosan utal eredetükre (pl. a *Hagyományok*, II. 158. lapján). Lelkiismeretességére jellemző, hogy még ez a csekély és kényszerű változtatás is mennyire foglalkoztatta: a könyv (*Hagyományok*, II: 179.) jegyzeteiben a megoldásra tesz is egy angyalian naiv javaslatot, melyet érdemes teljes terjedelmében idéznünk: „Azt hiszem, ez a legjobb mód a sikamlós meséinek közlésére nézve, ha az ily helyeket a jegyzetekben közöljük hűen; a jegyzeteket úgyis csak az olvassa végig, aki a mesével nemcsak kedvtelésből foglalkozik.”

Kálmány a mesék után (157–8.) közli az általa felhasznált irodalom jegyzékét; ezt teljes egészében elhagytuk, mivel a jegyzeteket is átírtuk.

A 159–207. oldalon vannak *Kálmány* jegyzetei; ezek meglepően terjedelmesek, főként azért, mert itt közli a *nem Borbély Mihálytól* való 23 meseváltozatot is! Mi a jegyzeteket átírtuk, a *nem Borbélytól* való meséket pedig elhagytuk. (A meseszövegekhez illesztettük viszont füg-

gelékként a családtagok, rokonok által még ismert és bizonyosan vagy valószínűleg *Borbély* Mihálytól hallott meséket.)

A jegyzeteket azért kellett átírnunk, mert szinte teljes mértékben elavultak. Az utóbbi 60 esztendő alatt ugyanis olyan viharos gyorsasággal fejlődött a mesetudomány, hogy *Kálmány* eredményei csak egyes részletekben használhatók. (Ezeket természetesen az új jegyzetekbe is átmentettük.)

Így egyszerűsített és korszerűsített jegyzetünk a következő fő részekből áll:

a mesetípus nemzetközi vagy magyar besorolása, a *Kálmány*-gyűjtötte egyéb változatok felsorolása, a jugoszláviai magyar nyelvterületen – elsősorban *Vajdaságban* – *Kálmány* óta gyűjtött és nyomtatásban közzétett változatok, egyéb (tárgytörténeti, motívumok stb.) magyarázatok és megjegyzések.

Ami viszont új jelen kötetünkben:

Borbély Mihály meséinek utóélete családja, rokonsága körében, valamint ezek kiegészítő jegyzetei.

Kálmányra, ill. a *Borbély* Mihálytól való mesegyűjtésre vonatkozó visszaemlékezések;

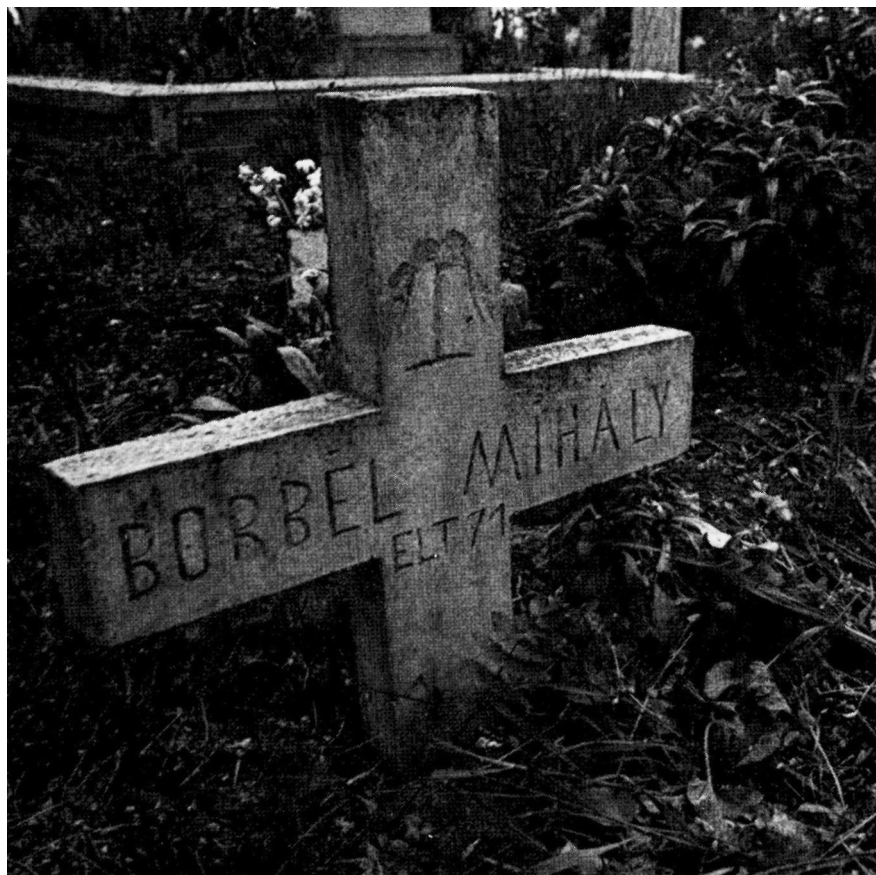
Úgy gondoltuk, hogy mivel *Borbély* Mihály meséinek újra felgyűjtésével elkéstünk (habár lett volna rá mód és alkalom!), a hiányt valamelyest legalább a mesék utóéletének, ill. a gyűjtésre vonatkozó adatoknak, visszaemlékezéseknek közreadásával pótoljuk.

Katona Imre

27
28

BORBÉLY MIHÁLY GYERMEKEINEK MESÉI

Borbély Mihály 1953-ban halt meg, bőven lett volna alkalmunk *Kálmány* gyűjtését kiegészíteni, sőt akár minden mesét is újra elmondatni. A visszaemlékezések szerint *Borbély* szinte élete végéig aktív mesemondó maradt; *Kálmány* aggodalma tehát nem igazolódott, hogy a megélhetés gondjai miatt hátat fordított volna a mesemondásnak. (A diktálás okozta-e vagy a megfelelő gyakorlat hiánya, már a *Kálmány* által rögzített meséken is érződik bizonyosfajta kopás.) Mivel az új, és az újragyűjtés alkalmát is visszavonhatatlanul elmulasztottuk, sok kérdésre már csak közvetett vagy semmilyen választ nem kaphatunk többé. Nem maradt más hátra, mint *Borbély* lezármazottait és meséinek, mesemondásának örököseit felkutatni.

Borbély szellemi hagyatékának felkutatását a 70-es években többen is vállalták: *Bori* Imre és tanítványai, továbbá *Katona* Imre és *Tóth* Ferenc, legutóbb pedig *Beszédes* Valéria. (Egy kivétellel az utóbbi gyűjtéséből közöljük a meséket.) Már az eddigi kutatómunka is eredményes volt ugyan, a gyűjtés mégsem mondható befejezettnek. Nemcsak *Borbély* gyermekei és rokonsága vagy ismerősei köréből remélhetők további mesék, hanem ennél jóval szélesebb körből is. (Csak Szajánból 4–5 mesemondó 35–40 története került eddig hangszalagra, köztük a még javakorbeli *Vastagh* Matild számos szép meséje.)

Beszédes Valéria 1974 telén *Borbély* Mihály még élő 7 gyermeke közül négyet keresett fel, akik eléggé szét-szórta élnek a Vajdaságban. Közülük *Borbély Mária* és *Etel* (Szaján) nem bizonyult különösebben aktív mesemondónak, az utóbbi éppenséggel csak egyetlen mesét mondogatott gyermekeinek. Az atyai örökségen inkább az 1916-ban született *Vera* és az 1918-as *Lajos* osztozkodott. (*Borbély Vera Az orrfülről* c., 10/A. sz. mesét nem apjától, hanem anyjától hallotta, aki viszont férjétől tanulta meg.) E két *Borbély*-utód együttesen mintegy 20 mesét mondott: esetleg még juthat eszükbe egy-kettő, de az atyai repertoárnak akkor is legfeljebb csak a felét őrizték meg. (Az elmondott mesék terjedelme *sobasem éri el* a *Borbély* Mihály által mondottak hosszúságát!) A mesehagyomány tehát egyetlen nemzedék alatt már megfeleződött! E kopás minden bizonnyal tovább folytatódik, és ennek is érdemes lesz jobban utánanézni. Annyit máris tudunk, hogy az egyik unoka (*Borbély Etel* gyermeke) még tud mesét, tudását azonban könyvből merítette; mindenesetre Szabadkán, szűkebb körben még „Mesés” ragadványnévvel illetik.

A két *Borbély*-utód apja mesei örökségén valósággal is osztozkodott: mindössze egyetlen mesét (*A férfi vasorrú bába*, 7. sz.) mondtak el mind a ketten (ebből viszont 3 változatunk lévén, tanulságos stílusösszevetésre alkalmas!), a többi meséjük mind különböző. Úgy tűnik, *Borbély Vera* inkább a női szereplőket felvonultató családi, érzelmesebb (*Miklós és Örsze*, 2. sz.; *Az orrfülről*, 10. sz., stb.), *Lajos* pedig a kalandosabb, tréfásabb (*A kanalastót*, 8. sz.; *Hogy lopta el a juhásztul két embör a szamarat?* 33. sz., stb.) meséket kedveli; az utóbbi örökölte

apja trágár, drasztikus mesekincsét is, de nem mind volt hajlandó magnóra mondani.

Borbély *Vera* 12, *Lajos* pedig 8 mesét mondott magnóra, ha ezúttal a töredékeket és a találósokat nem számítjuk. Az első 5, a második pedig 2 olyan epikumot is, melyet – állításuk szerint – apjuktól hallottak ugyan, de *Kálmány* azokat nem jegyezte le. Ezek az új mesék a következők:

1. Borbély *Vera* apjától tanult, de *Kálmánynál nem* szereplő meséi:

Faloda (közöljük)

Palkó és Endre (közöljük)

Jancsi és Juliska (közöljük)

Krisztus, Szent Péter és a szülő nő (nem közöljük)

Árgyelus (nem közöljük)

2. Borbély *Lajos* apjától tanult, de *Kálmánynál nem* szereplő meséi:

A katona és a pásztor (nem közöljük)

A menyecske és a pásztor (nem közöljük)

A *Borbély*-utódok meséi közül most csak azokat tesszük közzé, amelyek arra valamilyen szempontból érdemesek, a kihagyott mesék között azonban nemcsak újak, hanem *Borbély* Mihálytól már közöltek is vannak (*Borbély Vera* újra elmondta pl. az *Állatsógorokat*, 4. sz.; *Jankovicsot*, 14. sz.; *Lajos* pedig *Bohó Misit*, 21. sz., és *A hét bölcsét*, 22. sz.); a publikálást tehát nem az döntötte el, hogy *Kálmánynál* szerepelnek-e vagy sem?

A *Borbély*-utódok nemcsak az atyai meserepertoár felét hagyták el, hanem a megőrzött meséket is *kivétel nélkül* megrovidították; a rövidítés lehet tartalmi vagy stilisztikai. Az ő meséik általában jóval racionálisabbak, modernebbek: míg atyjuknál szinte hemzsegnek a különféle

hiedelem-elemek, a két gyermeknél alig marad belőlük valami. Olykor azonban nemcsak hasonló röpke motívumok, hanem egész epizódok is kihullanak (pl. Borbély *Vera Jubfijankójából* kimaradt a sárba ragadt szekerek kiszabadítása és a buzogánykészíttetés; *Lajos A férfi vas-orrú bábáról* szóló meséjéből a lelkek megszabadítása, stb.); máskor pedig egyetlen meséből (pl. Borbély Mihály: *Miklós és Örzse*, 2. sz.) kettőt alakítanak (*Veránál a Jancsi és Juliska* c. mese indul a *Miklós és Örzse* c. mese első részével, majd az *Öztestvér* típussal bővül; maga a *Miklós és Örzse* c. mese viszont a rabló- és sárkánykalanddal be is fejeződik.) Ez az összevonás, kihagyás, vegyítés minden hasonló esetben szokásos jelenség, a mesekutatók is jól ismerik. Ugyancsak törvényszerű a mesék „modernizálása”, szakkifejezéssel élve: demitizálása = racionalizálása is. Amire viszont külön fel kell figyelniünk: egyetlen tündérmese (*Faloda*) kivételével szinte nincs olyan mesei epizód vagy motívum, mégha a *Borbély*-utódok újként mondták is el, mellyel édesapjuk meséi között ne találkoznánk! Eszerint nemcsak a mesetípusok, hanem kisebb alkatrészeik: az epizódok és a motívumok is öröklődnek (pl. Borbély *Veránál a Palkó és Endre* c. új mese sárkány- és boszorkányölő epizódja).

A *Borbély*-utódok édesapjuk tömörítő, sietős, az elbeszélés gyorsítását és a párbeszédet kedvelő stílusát is „örökölték”, sőt még tovább tömörítették; a tartalmi rövidítés mellett stilárisról is beszélhetünk. Bizonyára egyéb különbség is van egyrészt az apa és a gyermekei stílusa, másrészt a két gyermek stílusa között. (Beható elemzés nélkül is szembetűnő pl. az apa pásztoribb-parasztibb, tehát népibb, a gyermekeinek pedig városiasabb, polgárosultabb szókincse, beleértve a valószínű tévedése-

ket is, mint amilyen pl. *gyimeskút* gémeskút helyett; a *göblyökör* bizonytalan, változó alakja; a *pepíte*-söprű és hasonlók.) Ez annál feltűnőbb, mivel a gyermekek is épp eléggé kivették részüket a mezei munkából, ráadásul Borbély *Vera* írástudatlan is maradt.

A *Borbély*-utódok a meséknek mintegy a felét rákérdezés nélkül, a másik felét viszont az apai mesék felemlítése után mondták csak el; azok a mesék, melyek önkéntelenül jutottak eszükbe, valamivel hosszabbak is, mint a kérésre felidézettek. Kettőjük közül Borbély *Vera* tudott több mesét, és bár ő maga is reprodukáló és nem alkotó típusú mesemondó, történetei kerekdedebbek, mint *Lajoséi*. Igaz, az utóbbinak nem a varázsmese az igazi műfaja.

Ami most már a két testvér életútját illeti, mindkettő tipikus célszerű szegény ember volt, egyikük női (cselédkedés, libapásztorkodás, mezei munkák stb.), a másik pedig férfi (kapálás, napszám, alkalmi munkák) munkakörben. E vándormunkák során Borbély *Vera* egészen Belgrádig eljutott, miközben nemcsak parasztnál, hanem polgároknál is szolgált. *Lajos* valamivel szabadabb, de nem kevésbé mozgékony pályát futott be. Vándorlásaik során mindketten megtanultak szerbül. Kettejük szempontjából nagy különbséget jelent az írni-olvasni tudás: *Lajos* könyvkedvelő, olvasó ember; nagyon valószínű, hogy meséit sem mindig apjától, ill. anyjától, hanem esetenként a *Borbély*-féle kötetből merítette. E könyv megvolt ugyan *Verának* is, de sem ő, sem a férje nem volt írástudó, sőt a könyvet addig kölcsönözgették, míg végképp el nem tűnt. *Vera* tudása tehát inkább szóbeli forrásból eredhet, mint *Lajosé*.

Verának nem voltak gyermekei, *Etel* nevű nőtestvérének igen, s így azoknak vagy más rokon-, esetenként ide-

gen gyermekeknek is mesélt. *Lajos*nak vannak ugyan gyermekei, de meséi jó része felnőtteknek való, így ő is rendszerint családon kívül mondta el őket. E különbség repertoárjukon is meglátszik, így válogatták össze, ill. tartották meg atyjuk meséi egy részét vagy tanultak újakat.

A rokonok mindkét *Borbély*-gyermek mesetudását ismerték s bizonyos mértékig talán méltányolták is; maguk az érdekeltek annál kevésbé, apjukét viszont sokra becsülték; sőt az idegenek előtt többnyire titkolták is tudásukat, nehogy kinevessék őket! (Maradt bennük így is tartózkodás és gyanakvás bőven.) Mindez már olyan korszakra vall, amikor az írásbeliség győzött, és a régiesnek tűnő műfajok iránt nincs társadalmi igény, kereslet, legfeljebb a gyermekszobákban tűrik meg őket. Az apa idejében még megvolt társas munkák és összejövetelek utóbb elmaradtak vagy gyökeresen átalakultak, így *Borbély* Mihály gyermekeinek nem a tehetségük kisebb, hanem csak a tudásuk, amelyre már nincs akkora szükség.

Katona Imre